

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-08>

УДК 393:392.1-055.62

Б. Я. СОЛОП,

аспірант кафедри етнології

e-mail: solop_bohdan@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2982-3513>

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

ТРАДИЦІЇ ПОХОВАННЯ ТА ПОМИНАННЯ НЕОХРЕЩЕНИХ ДІТЕЙ НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ

Мета дослідження. На основі польових записів та опублікованих джерельних матеріалів проаналізувати традиційні звичаї, обряди та повір'я волинян, пов'язані з похованням і поминанням нехрещених дітей; порівняти зафіксовані на Волині явища з традиціями українців інших етнографічних районів; з'ясувати стан збереження традиції, процес її зміни упродовж кінця XIX – XX ст.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи становлять методи польового етнографічного дослідження (інтерв'ювання за спеціально розробленим квестіонаром, спостереження), а також спеціальнонаукові (ретроспективний і порівняльно-історичний) та загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція) методи.

Наукова новизна. Вперше здійснено дослідження обрядів поховання та поминання неохрещених дітей на теренах Волині. В наукових обіг введено нові (досі не опубліковані) польові етнографічні матеріали, зокрема зібрані автором на малодосліджених територіях.

Висновки. Поховальний обряд «безпірних» дітей за місцем та способом погребіння значно відрізнявся від звичайного. Нехрещених, мертвонароджених немовлят волиняни ховали на гробах родичів (діда, баби), під огорожею кладовища, в куті кладовища, до початку XX ст. – під деревом (біля хати в садку чи в лісі), на роздоріжжі, межі. Похорон зводився до імітації головних хрестильних обрядів: окроплення тіла свяченою водою (т. зв. «хрещення з води») та надання імені. Побутовали повір'я, що діти, які не отримують символічного ритуалу, можуть стати небезпечними демонами. Аби унеможливити посмертні поневір'я та шкідливі «дії» померлих, їм уділяли «хреста» навіть після поховання: на місце, де з'являлися їхні душі, кидали полотно («за крижмо») чи натільний, нашвидку зладнений хрестик. Табуюючи поминати неохрещених немовлят в пору більшості загальних поминальниць, їх дозволяли згадувати лише раз на рік: в суботу перед Трійцею чи в понеділок першого тижня після Зелених свят (на т. зв. «Розири» («Брикулі»)).

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, поховально-поминальна обрядовість, неохрещені діти, традиції, звичаї, обряди, повір'я.

Як цитувати: Солоп Б.Я. Традиції поховання та поминання неохрещених дітей на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 80-93. DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-08>

In cites: Solop B. Ya. Traditional rites of burial and commemorate of unbaptized infants in historical and ethnographic Volhynia. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, 2023, Issue 36, (80-93), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-08> (in Ukrainian)

Поховальна обрядовість – одна з найбільш сталих й збережених ділянок традиційної духовної культури, в якій зуміли зберегтись унікальні релікти давньої світоглядно-обрядової традиції українців. Найбільш архаїчні реалії, як доводять студії етнологів, відображені у поховальних звичаях та обрядах, що здійснювалися над померлими неприродною, передчасною смертю [17, с. 208–215]. До цієї категорії покійників відносять і неоохрещених дітей⁷. Незважаючи на це, етнологічних студій, присвячених традиціям поховання «безпірних» дітей, – обмаль. Адже до сьогодні об'єктом зацікавлення народознавців ставали, перш за все, демонологічні аспекти проблематики, зокрема світоглядні, міфологічні уявлення та повір'я, натомість поховальні звичаї, як правило, розглядалися лише контекстно [2; 3; 8, с. 187–201; 9, с. 111–116; 13; 16, с. 102–136; 17, с. 208–215; 20]. Подібно можна висловитись й про студії, присвячені волинській міфології [5; 6; 7; 19]. Волинь як історико-етнографічний район⁸ досі залишається перспективною з погляду танатологічних досліджень, адже довгий час перебувала поза спеціальною увагою дослідників народної культури⁹.

Мета нашої розвідки – проаналізувати традиції поховання та поминання померлих без хрещення дітей, що побутували на теренах Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. Основу джерельної бази роботи складають польові матеріали, зібрані під час етнографічних експедицій. Крім того, в роботі використано опубліковані джерела кінця ХІХ – початку ХХ ст., що дає змогу простежити процес зміни традиції та визначити її сучасний стан побутування.

Як свідчить наявна інформація, в давнину серед волинян побутувала заборона ховати «безпірних» дітей на громадському (церковному) кладовищі. За винятковими відомостями, що походять зі Східної Волині, належними локусами поховання неоохрещених немовлят вважали:

– *садок* поблизу хати: «Нехрищаних дітей перше ховали в своєму садку...» (с. Забріддя Житомирського у. Волинської губ.) [18, с. 107]; «Недоношених дітей ховали в садочку: русалочкою буде. Тепер на цвинтарі ховають» (с. Березна Хмельницького р-ну Вінницької обл.) [14, с. 22];

– *ліс*: «*І от баба моя таке розказувала, що або десь у лісі, або так... не на могілках. Недоношене дитячко так хоронили*» (с. Красуля Звягельського р-ну Житомирської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172];

– *роздоріжжя*: «...діти без хреста померлі – потерчата, ховають їх зазвичай на роздоріжжях, біля хреста¹⁰, аби перехожі молилися за них» [29, с. 89];

– *межа* церковного подвір'я: «Дітей мертвонароджених, так само і тих, яких не встигли охрестити, хоронять під церковною огорожею» (Дубенський у. Волинської губ.) [15, с. 294];

– *обніжок* – неорана смуга землі між городами: «*На обніжку – два городи [сходяться], – там похоронили дитячко. Зара хоронять на могілках. А колись так хоронили. [...] Так баба казала: де не ворухиться земля – могила. А якщо тако взяти, обніжок – звідси і звідси [города], а тут – не чепана, – так як могілка, ніхто його тут не ворухить*» (с. Красуля) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172].

Власне процитованими джерелами й обмежується інформація з Волині про місця поховання «безпірних» дітей поза цвинтарем. Як бачимо, ці відомості є вкрай скупими та рудиментарними. Віднайти більше свідчень про побутування архаїчних реалій, на жаль, не вдалося¹¹. Вочевидь, архаїчні звичаї були втрачені волинянами ще на початку минулого

⁷ Щодо мертвонароджених чи померлих одразу після народження, викиднів й страчених матерями немовлят прийнято вживати термін «безпірні» (адже померли «без пори», передчасно) [8, с. 187].

⁸ Про локалізацію та межі Волині див. у розслідах Михайла Глушка [10; 11].

⁹ Цьогоріч львівські етнологи підготували колективну монографію про регіональні особливості та локальну специфіку традиційно-побутової культури волинян («Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси»). У публікації автором подано і короткий огляд поховально-поминальних звичаїв [22].

¹⁰ Звичай ставити на розпутьях хрести (як говорять волиняни: «*фігури*», «*фігури*», «*хвігури*», «*хвігури*», «*хвігури*» тощо) є загальноукраїнським. Безумовно, серед іншого, він був пов'язаний саме з поховальними традиціями.

¹¹ Відомості, зафіксовані на Волині, доповнюють матеріали з інших теренів України. Етнографічні записи з Гуцульщини, Бойківщини, Поділля, Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України

століття, а тому слабо описані в тодішніх джерелах та майже не збереглися у пам'яті опитаних у наш час етнофорів¹². Таке припущення підтверджують вже згадані польові матеріали Василя Кравченка. Більше ста років тому волиняни з околиць села Забріддя Житомирського уїзду Волинської губернії свідчили досліднику про відмирання давньої традиції [18, с. 107]. З огляду на це подальшу увагу зосередимо на звичаях поховання «безпірних», що зафіксовані й відповідно побутували вже у ХХ – на початку ХХІ ст.

Згідно з найбільш поширеною в означений період традицією, волиняни намагались охрестити дитину вже після її смерті та все ж похоронити на кладовищі чи його межі. У такому разі поховання фактично зводилося до імітації головних хрестильних обрядів (похорон = хрещення) [9, с. 111]. Мертве тіло кропили свяченою («йорданською») водою чи занурювали в освячену купіль: *«Воно нехрещине, але всьо равно його водичкою свяченою похрестять й ховали на мógилках»* (с. Дворовичі Рівненського р-ну Рівненської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 59]; *«Як нехрещене, то сами хрестять – беруть воду свячену і там собі хрестять, і на мógилках ховають»* (с. Черешнівка Дубенського р-ну Рівненської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 89]. Такий же звичай побутував на початку ХХ ст.: *«Як родитьця нехрещена дитина, то баби охрестять сьвяченою водою, занесуть на мógилки, поховають»* (ур. Верболози Житомирського у.) [18, с. 137]. Обрядова дія не прирівнювалась до повноцінного церковного Таїнства, але, навіть зі слів ієреїв, у безвихідному становищі мала його замінити: *«Дітий нехрїщаних на мógилках [ховали] – ну, несподівано вмере дитина ше маленька. То казав батюшка, шо: “Посвятїть свяченою водою – і воно так як хрїщане!”»* (с. Терешківці Луцького р-ну Волинської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 40]. Через те, що при таких обряді головним вважали не церковні моління та Миропомазання, а саме окроплення мертвого тіла свяченою водою, ритуальну дію називали *«хрещенням з води»*: *«Тута після води [вважається охрещеним]. То якомсь хрестять так з води»* (с. Волиця Хмельницького р-ну Хмельницької обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 149]; *«Самі так хоть перехрестять – з води. Без батюшки. Вдома»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 261]; *«Як вмірає нехрещене, то я ж кажу, шо хрестять з води... А зара може й батюшки хрїстять. Колись з води хрестили»* (с. Середня Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 302]. Ритуал в минулому проводила баба-повитуха чи старша в родині жінка, промовляючи належну формулу: *«Ну то баба хрестить, каже: “Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь”, – Ім'я Отця дає так, як то в Господа і Сина, і Духа – все. Це так баба хрестить: свяченою водою полє і хоронить. А батюшка не хоронить»* (с. Вільгір Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 2]. Відповідно до іншого варіанту звичаю (очевидно, редукованого), символічне хрещення здійснював священнослужитель: *«[Дітей нехрещених] несли на мógилки. Просили батюшки, шоб похрестив, хоть воно вмерше, але шоб похрестив...»* (с. Владиславівка Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 28]; *«А хрестили... Це вмере дитячко, то воно маленьке... Але батюшку наймуть і батюшка охрїстить, і тоді ховають»* (с. Колодянка Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 55].

Обов'язковою умовою посмертного «хрещення з води» було ім'янаречення: *«...то, казали, навіть мона дитину самому похрестити: дати ім'я, свяченою водою покропити»*

засвідчують, що у ХІХ – на початку ХХ ст. (а деінде навіть до середини ХХ ст.) нехрещених дітей ховали: неподалік хати, на подвір'ї, городі, межі земельних угідь, стежці (у проході між плотами), перехресті доріг, у садку (під плодовим деревом: яблунею, калиною тощо), в полі, лісі (під деревом або завішуючи тіло на гілля (!)), під хатньою піччю, порогом, біля стіни (під окапом) хати чи клуні [1, с. 319; 13, с. 357; 14, с. 55, 115, 159, 175, 195, 244, 248, 260, 283, 291, 312, 320, 323, 372, 377, 406, 413, 432; 16, с. 130; 17, с. 209–210; 20, с. 255; 23, с. 137–138; 27, с. 713]. Зазначимо, що деякі з перелічених локусів співпадають з місцями поховання інших померлих передчасною, неприродною смертю (наприклад, самогубців-вішалників) й, на думку етнологів, репрезентують дохристиянські (язичницькі) місця та способи поховання [17, с. 208–215].

¹² Цього не можна сказати про звичаї поховання самовбивць. Проведені на теренах Волині польові пошуки показали, що давні правила погребіння вішалників та утоплеників (на місці смерті, на межі полів, границі села, роздоріжжі, у чагарниках, лісі) деінде зберігались навіть до другої половини ХХ ст. [4, с. 934–941].

(с. Стремільче Червоноградського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 34]; «*Колись у моєї сестри була дівчинка, вона її вродила мертвою: і зробили гробика, назвали її, свяченою водою покропили*» (с. Новопіль Житомирського р-ну Житомирської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 3]; «*...в мене такий випадок був, що родичка в Луцьку померла [при родах] і дитинка – разом померла. То її вже мили ту дитинку, купали і ім'я назвали – сами хрїстять*» (с. Свищів Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 107]; «*...треба хоч самому назвати. Як-от дитина, наприклад, от уродиться і сразу вмирає, то самому треба казати: от я так називаю*» (с. Іллін Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 16]; «*Ім'я мусово давати! Давати мусово ім'я. Собі знай, що ти його там називаєш так...*» (с. Шклинь Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78]. Волиняни мали переконання, що, надавши дитині ім'я, згодом (опісля року) його можна буде записати у родинному синодику, а отже поминати в церкві [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78].

Вибір конкретного імені теж був обумовлений традицією. Записи зі східноволинських поселень засвідчують, що для немовлят обирали імена перших людей на землі або ж наймення пророка Предтечі чи Божої Матері (тобто хлопця нарекали Адамом або Іваном, а дівчину – Євою чи Марією): «*У мене самої родилась дєвочка – вісім місяців, і я вродила вдома. До без хрестиків ховають, хреста не ставлять. [А як називають?] Єва, Адам і Марія*» (с. Новопіль) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 15]; «*Якщо нехрещена маленька дитина [помре] – називають, якщо дівчина – Євою, якщо хлопчик – Адамом*» (с. Сколобів Житомирського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 76]; «*І якость їх ше хрестили, здається імена давали... Івани і Мар'ї – вони. Іван – хлопчик, а дівчинка – Мар'я чи Марія*» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. Для повноцінності обряду серед живих навіть могли обирати хрещених батьків: «*В нас тут була в Гані Монькової... хлопчик (?) народився, помер. Його привезли додому з Барановки, охрестили вдома – поставили кумів. Так було. Був хлопчик – назвали Ваньою*» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 261]. Водночас в українців існував звичай обирати для «безпірних» дітей родові номени: імена батьків, дідів тощо [9, с. 112; 23, с. 137]. У разі крайньої потреби «хрещення» проводили після поховання, «освячуючи» землю з могили: «*А є дітки, які померли нехрещені – це винні батьки, якщо дитячко вмерло нехрещеним. Треба взяти землі з-під хреста, занести в церкву, якщо хлопчика – назвати Адамом, якщо дівчинку – назвати Євою. І відправити над цєю землею поминальницю: батюшка дасть ім'я Єва або Адам. І цю землю під хрестик посипати і це буде щитатися хрещеним*» (с. Сатіїв Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 54].

В народі вважали, що шляхом здійснення цих символічних обрядів вдасться вберегти немовля від посмертних поневірянь. Адже, згідно з давніми повір'ями українців, душі дітей, які не одержали хрещення, змушені «блукати» по світу й «просити хреста» у перехожих [8, с. 188–195; 9, с. 113–116; 13, с. 357; 16, с. 110]. Волиняни вірили, що вони з'являються людям поблизу місць, де їх «залишили» чи поховали (цвинтар, дорога, поле, ліс, річка тощо), найчастіше у вигляді літаючого птаха (наприклад, пугача («путькала»)), падаючої зірки («...казали колись, як ото зора лєтає – то, кажіть, нехрїщина дитина лєтає» (с. Черешнівка)) чи блукаючого вогника [7, с. 1369–1370; 9, с. 114; 24, с. 529–530; 25, с. 606; 26, с. 16; 28, с. 259; 30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 52; ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 81]. Відповідно до повідомлень кінця ХІХ ст., страчені, померлі «без хреста» діти нібито блудять по землі та просять хрещення до семи років (с. Ледеянка Заславського у. Волинської губ.) [25, с. 606]. Інші записи інформують, що навпаки – по сьомому році: сім літ вони лежать в землі й тільки опісля: «Пан Бог дозволяє їм літати по світу, щоб знайти собі ім'я» (с. Тишиця Сокальського пов.) [28, с. 259]. Тому кожен, хто чув десь незвичне моління на зразок «Хрести мене!..», «Хреста!..», мусів уділити неупокоєній душі хрещення у відповідний спосіб: «Баба моя розказувала. Іде чоловік: “Хто це десь кричить?!” Чути – так як дитя каже: “Хреста! Хреста! Хреста!”. На те місце іди, перехрести три рази і кажи (і так казали, і так робили!): “Як ти хлопець, то даю тобі ім'я Йван, в славу Отця і Сина, і Святого Духа, – три рази. – А якщо ти дівчина, то даю тобі – Марія”. І якщо є на шиє хрест, а там якась деревинка чи шось

є – повісь, – уже хрещене, все!» (с. Красуля) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172]. В інших варіантах на відповідне місце кидали хрестик, нашвидкуруч зладнений зі соломи чи патичини, або ж кусок полотна (як мовили, дитині «за крижмо», «вдітися») [7, с. 1369–1370; 28, с. 259; 30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 52]. На переконання волинян Холмщини, кожен, хто бачив нехрещену дитину (падаючу зірку), що під час свого падіння кричала «кшту» (хреста), мусив: «Зробити над нею хресне знамення і дати ім'я жіноче або чоловіче. Ім'я має дати тієї статі, до якої належить особа, яка побачила падаючу зірку» (Грубешівський у. Люблінської губ.) [26, с. 16]. Можемо констатувати, що аналогічні чи подібні за суттю способи посмертного охрещення побутували в різних місцевостях України [2, с. 324–326; 8, с. 188–195; 9, с. 114–116; 13, с. 358; 14, с. 128; 16, с. 120–122]. Також, як вірили волиняни, нехрещені діти могли з'являтися своїм батькам у сні та докоряти за відсутність посмертного обряду: «Як вмирає нехрещене – хрестика просить... Ну, сниться батькам, щоб хрестика їй поставили [на могилі]. А чого ж з води хрестять?! З води хрестять, [щоб хреста не просило]» (с. Середня) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 302]. На Поділлі, Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні України згадане поховання «дочасно» померлих немовлят на стежці, порозі чи роздоріжжі здійснювали саме з переконанням, що у цих місцях вони згодом «вихрещуються»: «Де ногами ходимо, то хрест робимо» [1, с. 319; 14, с. 244; 17, с. 209–210; 20, с. 255; 23, с. 138]. Якщо ж дитина не отримувала «хреста» та імені у якийсь зі способів й після поховання, то, як вірили в народі, ставала небезпечним демоном [8, с. 196; 13, с. 359–360; 16, с. 105–106; 20, с. 252–254]. Ще на початку ХХ ст. переповідали бувальщини про те, що дух неохрещеного немовляти «ходить по хатах», «страхає», а після його «візитів» у домі помирають малі діти (м. Камінка-Струмилова) [12, с. 116]. Також, за давніми повір'ями, у місця, де літає душа «безпірної» дитини, б'є блискавиця, і: «Якщо грім потрапить в духа, то на знак запалиться чиясь хата»¹³ (с. Тишиця Сокальського пов.) [28, с. 259].

Поховання «неохрищених» здійснювали їхні найближчі родичі без звичних громадських та церковних почестей (триденного перебування у хаті, нічних чувань, похоронної процесії, подзвону тощо): «Як нехрещене, то батьки заносили на кладьбище і сами похоронили. Воно ще є маля, то то називалося “отроча”» (с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 23]; «В нас тоже таке було: на третій день дитинка померла нехрищина, – то ховали так собі: занесли на мógилки, викопали ямку, поховали, “Отче наш” перемолулись» (с. Бугрин Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 23]; «Отаке бідне родилося, вмерло – привезли на мógилки, закопали, да й на тому кінець...» (с. Дворовичі) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 56]. До місця спочинку домовину з тілом померлої дитини хтось із родини міг нести «під пахвою» [14, с. 223]. Мертвонароджених чи померлих одразу після народження немовлят ховали у невеликій труні («трунка», «труночка», «трумелко», «трумельце»), загорнувши перед тим в білі пелюшки (це не стосувалося викиднів та абортіваних дітей, яких «позбувалися» таємно). Перед поховання дитя клали у хаті на столі: «Як такі маленькі діти вмирали, то їх ставили на стіл. Робили трунку маленьку і приносили, і ставили на стіл в велику комнату. І якось їх ще хрестили, здається імена давали...» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. Тіла ж дорослих, за волинською традицією, розмішували на хатній лаві, ослоні чи тимчасовій конструкції, зладнений зі стільців та дошок [21, с. 156; 22, с. 256]. Етнографічні записи з інших місцевостей Волині та України засвідчують, що на столі дозволялося вкладати лише охрещених дітей (віком до семи років) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 59; ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 34; 9, с. 112]. Невід'ємним атрибутом поховання «безпірного» немовляти вважали «вінок», сплетений з барвінку: «Плели з барвінку. Ми ще в гай ходили, рвали... Вішали,

¹³ Нехрещених дітей волиняни нерідко пов'язували з русалками: «То колись казали, що перетворюється в русалку. Нехрещену дитину не мона хоронить [на кладовищі], але ж хоронять, де дінешся?!» (с. Новопіль) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 3]. Більше міфологічних уявлень та повір'їв про «безпірних» дітей див. у вказаних розслідах Володимира Галайчука, Надії Войтович (Левкович), Романа Гузія, Анастасії Кривенко, Василя Іванчука.

там на могилі клали... А ми ще ходили рвати барвінок, бо в хаті, я тако як сплету вінка, то цілу хату обкручу тим барвінком. А тепер – не. Ніхто не рве того барвінку вже. [То як малі помирали діти? До семи років?] Як які. От навіть і вродилося й те во (померло. – Б.С.), то не давав батюшка ставляти хреста, – то сплели віночка, так положили на могільці» (с. Терешківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 22]. Також зустрічаємо інформацію, що голову нехрещеної дівчини прикрашали стрічками («лентами»), подібно як нареченій [14, с. 274]. На таку особливість поховання неохрещених опосередковано вказують фольклорні матеріали, а також демонологічні оповідки та бувальщини: «безпірні» діти (русалки (мавки), які, за народними уявленнями, постають з їхніх душ) нібито з'являються людям саме у «шлюбному» вбранні [19, с. 98–99]. Слід зазначити, що компоненти весільної одежі, зокрема й вінок, стрічки, волиняни частіше розглядали як невід'ємну складову поховання виключно охрещених малолітніх дітей, дівчат, парубків [22, с. 255, 269–270].

Участь у поховання «неохрищеного» дитяти не брав духівник: «Ховали на могилках, тіко тоже без батюшки, як воно нехрещене» (с. Городище Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 112]; «Тіки вже батюшка не служить похорон і не має права служить панахиди – воно не записане у книгах церковних» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 19]; «Ну, от в мене одне дитя нехрещене померло, в роддомі і вже всьо – померло. І його вже не охрестили – воно неохрещене. На цьому дитяті і могили не запечатує батюшка. [...] Батюшка не приходить [на похорон]. Він каже, що це душа, вона... Нема в їхньому законі церковному, щоб над цією душою можна було щось одправити» (с. Радів Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 4–5]. Зі слів респондентів, панотець лише згодом (з власної доброї волі, на прохання сім'ї дитини) міг прийти на могилу, аби окропити її та «запечатати»: «...потім приводили ксьондза, кропили свяченою водою [гріб], то воно вже так як вже було як хрещене. А потім, то гріб [священник] запечатував, а як ксьондза не було, то самі кропили» (с. Бордуляки Золочівського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 403-Е, арк. 26]; «Дитя вродилося, на третій день померло і воно нехрищене – да й він (священник. – Б.С.) не одправляє тої могільки, каже, що не положено. А якщо одправлять, то треба спеціальну молитву прочитать, а тоді одправлять...» (с. Бугрин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289, арк. 22–23].

Для поховання нехрещених дітей громади сіл вже у ХХ ст. виділяли окреме місце на цвинтарі (здебільшого на периметрі, у кутку, тобто подалі від могил решти людей): «Нехрищаних дітей перше ховали в свойому садку, а тепер дозволяє священник ховать на кладьбищи в кутку...» (с. Забріддя) [18, с. 107]; «Вони нехрещені [поховані] не там, де всі померші. Вони десь збоку» (с. Бугрин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 23]; «Зараз – то на цвинтарі ховают, а колись – то за межами цвинтара ховали, [...] або ж в протилежному кутку цвинтара, де не обходиться навіть кропити гроби» (с. Куликів Кременецького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 21]; «...тільки, що ті, що нехрещені, то тих під плотом ховали на цвинтарі» (с. Града); [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 29]; «То [неохрещених] ховали так збоку [цвинтаря]» (с. Бордуляки) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 403-Е, арк. 26]; «Колись нехрещених дітей ховали в кінець цвинтара – на вуглі цвинтара» (с. Куликів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 19]; «Навіть новонароджені діти, які родилися [мертвими], чи може жили нехрищені, то їх на могилках хоронять, але збоку – в куточку» (с. Великий Скнит Шепетівського р-ну Хмельницької обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е, арк. 43]. В окреслений період такий звичай набув поширення серед українців інших етнографічних районів [9, с. 112; 14, с. 59, 97, 99, 100, 105, 114, 245, 358, 373, 390, 395, 407–408, 419, 425; 16, с. 130]. В куті цвинтаря, біля плоту волиняни ховали і самогубців [4, с. 932–933]. «А вже за меї пам'яті, то то [самогубців] на окремо ховали. Там вже не на цвинтарі, а коло цвинтара – де рив є. То в тому рові ховали. [А де дітей нехрещених ховали?] Тоже в сторону, не на цвинтарі» (с. Волиця-Дружкопільська Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 188].

Ще донедавна особливою прикметою могили неохрещеного немовляти була відсутність звичного християнського знаку: «Хрестика не ставлять да й всьо, могільку

[роблять]» (с. Черешнівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 89]; «До без хрестиків ховають, хреста не ставлять» (с. Новопись) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 15]; «На могілках ховають... Могилки там є, но без хреста повинні бути» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 188]; «Як воно нехрищане, то хреста не ставлять. Але зара, в особності, як роблять: тіки родилося і бачать, шо шось таке, бачать шо дитина [хвора], зразу різко приводять батюшку, і батюшка вже там охрестив. Шо крий Боже біди, шо ти вмерло – тобі ставлять хрест» (с. Дворовичі) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 56]; «Які нехрищані [діти] – [хреста] не ставили. Як нехрищане, то не ставили» (с. Кожушки Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 90]. Деякі етнофори доводили протилежну думку й навіть запевняли у необхідності позначити дитячі могили християнським знаком невеликого розміру: «Ставили [хреста] дітим, бо діти не винуваті. І, значить, воно померло, воно ж нічо не знає... То тіки всього, шо якщо нехрещене, то батюшка [...] не відправляє» (с. Шклин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78]; «В нас ховають на могілках. Ставлять [хреста], в нас там були [поховані], то ставлять маленькі хрестіки» (с. Іваничі Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 63]. Можливо, таким способом намагались уділити померлому «хрещення» – надати «хреста»¹⁴. У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. на місці погребіння неохрещених часто встановлювали постамент (без хреста) або невеликий фігурний пам'ятник у вигляді ангела: «Не можна ні хреста, ні нічого. Просто ангелика ставили і всьо, або просто таку надгробничку маленьку, [де написано], шо тут спочивай такий...» (с. Новоселівка Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 36]. Появу практики слід пов'язати з тим, що охрещених по смерті малолітніх дітей в народі називали: «ангелами», «ангеліками», «ангелятами», «анголами», «анголятками» тощо¹⁵ [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 15; ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 30, 38, 61, 73; ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80; ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 12, 55]. На це звертають увагу самі етнофори: «Вони – малі ангелята, то їм не [ставили хреста]. Якись такі пам'ятники робили – ангелята робили» (с. Шклин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 55]; «Мого брата тільки шо вродилося неживе, то пам'ятничка поставили – янголятко маленьке»¹⁶ (с. Княгинине Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 84].

Окремої відзнаки на місці поховання «безпірних» могли й взагалі не робити, адже, за ще одним доволі поширеним звичаєм, їх хоронили на могилі когось із родичів: «В нас коли хоронять нехрещену дитину, то її закопують в ту могилу там, де є хтось похований» (с. Соколя Золочівського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 459-Е, арк. 37]; «Якщо дитина, наприклад, родилося, от, в роддомі воно померло, то в більшості під рідних підкопували. Ото як рідних є могила, старалися туди підкопати і похоронити. Якщо дитину привезли додому і вже бачать, шо дитина хворіє, то кожен старався охрестити, а тоді вже ховали. Це вже навіть, якщо нехрещена дитина, а померла, то її не ховали десь в кутку чи ше де-небудь, а ховали таки на кладовищі, коло рідні так легенько підховували да й всьо» (с. Новоселівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 36]. Тіло ховали на могилі старших предків (баби чи діда): «Я тако бачив, в роддомі воно зразу неживе вродилося, то ховають там, де похований дід чи баба – коло могили теї. [...] Нехрещених дітей у нас десь коло діда, коло баби закопують на цвинтарі. Прямо на тій самій могилі, ну там не глибоко же ж копають» (с. Бокійма

¹⁴ Аби уділити дитині «хреста», відповідний атрибут додаткового «викидали» на перехресну дорогу: «Ховали... хрестика треба було класти, бо... Клади [хрест] на душу... і зверху хрестик ставився... на могилі. І казали, шо треба на дорозі кинути... хрестика. На роздоріжжі саме» (с. Града) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 29]. Очевидно, такий звичай є пережитковим свідченням про роздоріжжя як первісний локус поховання «безпірних» дітей.

¹⁵ Номінації відображають уявлення про те, що охрещені померлі діти стають небесними ангелами [13, с. 356–359]. Такі переконання збереглися і серед волинян: «Та це взагалі щитається анголятка, так казали люди. Ангел хранитель тепер воно там маленьке десь» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80].

¹⁶ Деінде на Волині нехрещених дітей номінували лексемами: «потерчата», «потерчуки» тощо [7, с. 1369; 29, с. 89]. Проте у первісному розумінні так називали лише потрачених (тобто абортіваних, «приспаних») дітей. Також для позначення немовлят, який охрестили по смерті, волиняни вживали у мовленні церковно-народні назви: «младенець» та «отрок».

Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 40, 42]; *«А таких діток ховають на могилі чи баби... якщо хлопчик – то на дідовій, що він там вроді буде його колихати. На могилі просто викопують ямку, а якщо дівчинка – то на бабиній, на жіночому роду»* (с. Козирщина Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 94]. Найчастіше дитинча *«підхоронювали» «у ногах»* упокоєного родича, оскільки *«в головах»*, як правило, розміщувався меморіальний знак (дерево, хрест, пам'ятник): *«Хто ховає навіть коло своїх – родини. А як в мене хлопчик умер, то я в матери в ногах поховала»* (с. Терешківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 12]; *«Там саме – на цвинтарі [неохрещених дітей ховали]. Біля рідних в ногах ховали»* (с. Журавники Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 151]. Як варіант, місце поховання дитини облаштовували не безпосередньо в гробі, а біля нього: *«Нехрищина дитинка – біля рідні, біля sweї десь закопають дитячко»* (с. Перекалі Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 77]; *«Родина [похована] яка – й дитинку там положить збоку. А там Господь знає як розпоряджатися з такими дітьми»* (с. Новоселівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 48]; *«Воно нехрещене, але його хоронять на кладбищі, там каля якоїсь родини...»* (с. Свищів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 107]; *«Якщо вмерла така манюсінька дитина нехрещена – коло своєї родини [ховали]. То то щитається “ангол”, як воно не назване»* (с. Малі Бережці Кременецького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 15]; *«Там яка родина є, то й коло теї родини дитинку поховують»* (с. Вільгір) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 2]; *«Ну, як діти мертві, наприклад, родилися... В Гані Рудикової дітки родилися мертві... От, то їх ховають на моголках так само як... – коло своїх родичів там викопують ямку»* (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. У такому разі могилу дитини таки відзначали окремим нагробком: *«[Дітей нехрещених] несли на моголки [...] і поховают коло своєї родини, де родня похована, коло родини поховают. Роблят таку моголку маленьку, но і хрестика поставляють»* (с. Владиславівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 28]; *«В моєї братихи вмерла дитина народилася, ну то похована біля баби. І що ж!? Воно тоже нехрищене! І хрест стоїть, і все»* (с. Княгинине) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 72]; *«В мене дівчинка вмерла при родах, то я ше була в роддомі, то поховали моя мати з чоловіковою сестрою коло свекрухи. Желізний хрестик [поставили]. Моя мати посвятила дитинку, назвали Светкою»* (с. Воротнів Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 8]. За локальним звичаєм, локус поховання (в могилі / біля могили) обирали з огляду на вік дитини: *«В мене онучатко померло нехрещене, то похоронили біля баби. [Не чули, що могилу надкопують і хоронять зверху?] Так, чула. Ну, то таке, якщо викидиш. А якщо вже дитина дойшла до свого віку – дозріла, то то вже хоронять обикновенно чи ставлять анголятко»* (с. Зелене Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 66].

Семантика описаної традиції (до слова, добре відомої мешканцям багатьох етнографічних районів України [9, с. 112; 14, с. 152, 153, 177, 230, 245, 341; 20, с. 254]) криється у намаганні поховати немовля у місці, де спочиває поважний у роді предок, який був похований за усіма правилами, а головне – пройшов за життя повноцінний обряд хрещення: *«В нас ховають в той самий гріб, де є вже хтось хрещений (чи бабка чи дід). А якщо вже хрещене – то збоку [могили ховають]»* (с. Ямне Львівського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 459-Е, арк. 13]; *«На цвинтарі обов'язково, таких дітей ховають на тій людині, яка померла хрищена. От, я, наприклад, померла і на мені можна буде поховати дитину»* (с. Радів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 5]. Найімовірніше, тим самим намагались всіляко уберегти немовля від згубної посмертної долі, віддавши його під опіку своїх «дідів» [9, с. 112; 20, с. 254]. На це опосередковано вказує одне з народних мотивувань: *«А таких діток ховають на могилі чи баби... якщо хлопчик – то на дідовій, що він там вроді буде його колихати»* (с. Козирщина) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 94]. Виразно, що для поминання дітей їх ймення записували у родинному пом'янику лише разом з іменем старшого предка-«заступника»: *«І вже потім, як минає рік [після смерті], то можна навіть в грамотку записати, тіки біля діда чи біля баби написати те ім'я. І писати, наприклад, там: Іван з младенцем Степаном чи як там вже... Шо вдвох. [Священник] читає, то тіки за двох.*

Так чи з бабою, чи з дідом. Старалися біля старших, біля когось: біля діда, біля баби вже написати те ім'я» (с. Шклин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78].

Більш поширеними були переконання, що нехрещених дітей не можна поминати у церкві разом з «чистими» небіжчиками. Спорадично збереглися відомості, що «безпірних» слід згадувати лише раз на рік у переддень Трійці: «Хто нехрещений помер, діток нехрещених – [поминають] у Клечальну суботу» (с. Троянів Житомирського р-ну) [14, с. 77]. У Зелену суботу на Волині молилися за самогубців-вішалників та втоплеників [4, с. 944; 19, с. 83]. На південному сході краю, на пограниччі з Поділлям упокоєних до хрещення немовлят народно-церковні правила вимагали поминати в понеділок першого тижня після Зелених свят – на т. зв. «Розири» («Брикулі»). У цей день на жалобний обід збиралися матері «безпірних» дітей: «Розири – це поминають тих діток, які (?) нехрещані малесенькі. Ось вони в нас десь місяць назад були ці Розири. То збираються жінки, в кого є такий повод, і собі поминають. Ці жінки обізатільно» (с. Подорожня Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 51]; «На Трійцю йде... і після Трійці ідуть у понеділок – це, кажуть, русальний тиждень. То це в останній день – русальний тиждень, – в понеділок. То це діти, кажуть, заходять вже на той світ... То ж це на Брикулю. [...] [На цвинтарі] правиться, Богу моляться, люди полуднають собі – сидять. [...] В кого діти маленькі померли, то йдуть. А в кого нема, шо діти не повмирали, то не йдуть» (с. Лозна Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 6]. Частіше поминання мало громадський характер: на цвинтарі відправляли панахиду, пригощали перехожих (насамперед малолітніх дітей): «...в понеділок після Трійці через тиждень – там у Лозні називається “Брикуля”, а тут кажуть “Розори”. Це вже йдуть без хліба, так ідуть, несуть пряники, цукерки. Там відправиться, батюшка приходит. Там відправиться на цвинтарі і роздали дітям [гостинці], та й всьо» (с. Морозівка Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 57]; «...через тиждень після Зелених свят [поминають дітей]. В нас називається “Розири” – це родитільський день. Це воно було з давна-давен. В нас воно є ця традиція за то, шо так... В кого діти повмирали та й потом і взрослі... І вони вобшем на Розори в нас ідуть, в нас правиться, колись обід варили на цвинтарі всі. Це вже починається Петрівка, цей день – понеділок, і це – Розири. І служиться. [...] Зара, то вже не, бо там прийде душ з десять, панахиду одслужили, шо там роздали...» (с. Рогинці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 19]. У ХХ ст. невід’ємною частиною поминання вважали заупокійну трапезу. Її проводили на кладовищі чи в селі. Головною стравою була молочна «каша», оскільки поминання припадало на перший день Петрівчаного посту: «На Розири (“Розири” називаються) ходять [на цвинтар]. Я колись ходила. Застелять там якогось рушника чи покривало, сідають і так собі там помолитися, і погобідують» (с. Великий Острожок Хмільницького р-ну); [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 5]; «Це є після Зелених свят через неділю в понеділок – Розарі. То це кажуть, шо нехрещені діти бігають. Є такі, шо втопились. То всі вони в цей день виходять. [...] Поминали на кладбіці, правлять за дітей. Як я мала була, то варат на кладбіці: баняки ставлять (на цеглинках, дрова підкладають) і вариться каша, но каша молочна дозволяється, бо це не строгий піст. А там приносили все... і пампушки були. Обідали ми. То хліб різали. Сиділи, то стелили таке довге біле полотно (попід дорогу, там, де цвинтар, там гробів не було) і ми всі сідали. Кожен, хто приходить, шось несе на обід: хто – пампушки, хто – кашу, бо це був пісний обід. Дітям роздавали коржики, цукерки» (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 27]; «Брикуля – після Зелених свят у понеділок через тиждень. Тоді йдуть на кладовище, беруть цукерки, пряники дітям роздають, а так, то шось там несе, хто шо пісне: те – концерву, те – рибу... І там і їдять люди, а дітям... Бо це, кажуть, дитяче свято, то це головне дітям роздати треба. Кажуть, дитяче це свято. Колись саме головне це робили гобід по хатах. Зара то вже не роблять, а колись то це на кожній вулиці гобід робили (не на вулицях, а в хаті, наприклад, десь в цій хаті варится, в тій хаті варится гобід) і там вже під хатою погобідують, а як дощ, то в хаті. І на кожній вулиці це цій діти... саме главне дітей нагодувати, в самий перед дітям дати...» (с. Петриківці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 44–45].

Обіди могли проводити і на власних полях; за повір'ями, «*потерчат*» можна побачити на «*Розири*» саме на ниві, у житі: «*Минули вже, перед жнивими. Розири – це “Шуляк”, це, кажуть, діти помираючі, вмираючі, то це вони бігають по житі. Бо колись ми ходили на поле, то дивитися чи бігають, чи не... І нічого не бачили!* [А в цей день не ходять на поле обідати?] *Є, виїжають. Як вже дали людям поля, то люди виїжають на своє поле, беруть тамочка свої, считати, ближні розстеляють простинь чи шо там, сідають, пообідали, зібрались і пішли додому»* (с. Пустовійти Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 31]; «*То це “Брикулі” у нас казали – то тиждень після Зелених свят в понеділок. То казали, шо в цей день маленькі дітки у віночках по житі бігають – це нехрещені дітки повмирали. [...] [У цей день] збирались на цвинтарі, біле довге полотно стелили, пригощались»¹⁷* (с. Петриківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 35–36].

З поминанням дітей слід пов'язати добре відоме на Волині та в різних місцевостях України правило, згідно з яким, матерям померлих немовлят, зокрема й нехрещених, заборонялося споживати ягоди та фрукти до певних календарних дат: найчастіше до свята Різдва Іоана Предтечі та Преображення Господнього відповідно. Не вдаючись до розлогого цитування джерельних матеріалів, наведемо один красномовний етнографічний уривок: «*Но кажуть, шо в русальний тиждень дітей всіх випускають на цю прогулянку, щоб вони по ці пащині походили. [...] Колись казали старі люди. От, якби в мене померли малі діти, то мені до Івана Купайла чи до Петра не можна їсти ні ягід, ні вишень, нічого! Бо як десь їх там угощать, пускають цих дітей в русальний тиждень, то кажуть, шо: “Тобі дам, тобі дам, бо його мати не їла до Івана – терпіла”. А та, шо їла, то каже: “Тобі нема, бо твоє з'їла свиня”. Не мати, а свиня! Так ше колись мої батьки казали. [...] До Івана Купайла не можна їсти, якщо ти хочеш, щоб твою дитину, як угощать усіх діток, то щоб твою угостили. А як вони померли, а вона (їхня мати. – Б.С.) їла, то сказали, шо свиня з'їла – то їм не дають. [...] Їх усіх випускають цих діток і всіх їх угощать, но которога мати не витерпіла і їла, то тому не дають і воно вже остається обіджане: “Бо твоя мати, – каже, – з'їла, вона – свиня!”* [А їх випускали?..] *В Зелену суботу, перед Трійцею. В русальний тиждень. [...] Як будут дітей випускати, цих русалок, як випустять, то всіх дітей будут вгощати, а мої попускають голови та й будут мовчати, бо скажут: “Свиня твої ягоди з'їла, тобі нема”. Це до Івана, до сьогоднішнього дня не можна їсти ягід. Це вже сьогодні варять вареники і так вишні їдять, шо вони (матері. – Б.С.) вже кажуть тоді: “Всіх дітей вгостили і моїх дітей вгостили, і я буду їсти”»* (с. Лозна) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 6–7, 16].

Отже, народна традиція передбачала для нехрещених дітей (як мертвонароджених, так і тих, які не встигли пройти належний обряд за життя) виняткове поховання, що вирізнялося відсутністю головних християнських ритуалів, обмеженим виявленням громадських почесностей, а найголовніше – вибором місця погребіння та оформленням могили. «Безпірних» немовлят волиняни ховали на гробах родичів (діда, баби) чи на спеціально відведеному місці кладовища (під плотом, в кутку), до початку ХХ ст. – під *деревом* (поблизу хати в *садку* чи в *лісі*), на *роздоріжжі*, *межі*. Архаїчні традиції вибору локусу для поховання «безпірних», як виявляють джерельні матеріали, найдовше побутували на Східній Волині. Похорон нехрещених зводився до імітації головних хрестильних обрядів: окроплення тіла свяченою водою (т. зв. «*хрещення з води*») та надання імені. Вважалось, що діти, які не отримали символічного ритуалу, стають небезпечними демонічними персонажами. Власне, аби унеможливити посмертні поневіряння та шкідливі «дії» нехрещених дітей, їм і уділяли «хреста» посмертно: перед погребінням або вже після нього, – кидаючи на місце, де з'являлися їхні душі, полотно («*за крижмо*») чи натільний, нашвидку зладнаний хрестик. Померлих без охрещення дітей забороняли згадувати разом з «чистими» покійниками. Їх поминали лише раз на рік в період Зелених свят: в суботу перед Трійцею чи в перший тиждень Петрівчаного посту (на т. зв. «*Розири*») («*Брикулі*»)).

¹⁷ У місцевих селах неохрещених дітей, що «ходять» на «*Розири*» по пащині, також могли ототожнювати з русалками. Про демонологічний та поминальний аспект цього свята також див. у працях В. Галайчука та А. Кривенко [6, с. 89; 19, с. 83, 94, 119–120].

Проведені розсліди виявляють, що наведені звичаї та повір'я добре відомі поза межами етнографічної Волині та у цілому вписуються в загальноукраїнську традицію.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Васильєв М. К. Малорусские похоронные обряды и повѣрья. *Кіевская старина*. Київ, 1890. Т. XXX. Август. С. 317–322.
2. Галайчук В. З народної демонології Богородчанщини: традиційні уявлення про душі «безпірних» дітей. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2011. Вип. 46. С. 321–345.
3. Галайчук В. З похоронно-поминальної обрядовості Гуцульщини. *Народознавчі зошити*. Львів, 2022. № 4. С. 814–826.
4. Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спецвипуск на пошану професора Романа Шуста. С. 927–951.
5. Галайчук В. Традиційна демонологія. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія* / за ред. Р. Б. Сілецького. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 497–543.
6. Галайчук В. Традиційна демонологія Хмільниччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2021. Вип. 36. С. 82–92.
7. Галайчук В. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. Львів, 2017. № 6. С. 1343–1373.
8. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 288 с.
9. Ганус Д. М. Дитина в системі народних вірувань та обрядів населення українсько-польського пограниччя: дис ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2015. 236 с.
10. Глушко М. Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2018, № 3. С. 9–21.
11. Глушко М. Локалізація і межі історико-етнографічної Волині. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія* / за ред. Р. Б. Сілецького. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 6–31.
12. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. *Етнографічний збірник*. Львів, 1903. Т. XV. С. 1–272.
13. Гузій Р. Карпатські повір'я про нехрещених дітей. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2013. Вип. 23. Кн. II. С. 355–364.
14. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів / голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ, 2020. Т. 5: Поховально-поминальні звичаї та обряди. 464 с.
15. Зеленин Д. К. Описаніє рукописей Ученого архива императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ: Типографія А. В. Орлова, 1914. Вип. 1. 483 с.
16. Іванчук В. П. Померлі в обрядах і віруваннях кінця XIX – початку ХХІ століття (на матеріалах Гуцульщини): дис ... докт. філ.: 032 «Історія та археологія» / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2021. 269 с.
17. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1: Етнолінгвістичні студії. 356 с.

18. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього селам місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. Житомир: Робітник, 1920. 160 с.
19. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.
20. Левкович Н. Традиційні уявлення бойків про душі померлих дітей (За польовими матеріалами). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2012. Вип. 47. С. 241–257.
21. Солоп Б. Житлово-господарський простір у контексті поховальної обрядовості волинян. *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості. Збірник доповідей Другої міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климента Шептицького. 18–19 квітня 2018 р.* Львів: Нео Друк, 2018. С. 155–164.
22. Солоп Б. Поховально-поминальна обрядовість. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія / за ред. Р. Б. Сілецького*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 246–281.
23. Сушко В. А. Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст. Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012. 236 с.
24. Теодоровичъ Н. И. Волинь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1899. Т. IV: Староконстантиновскій уѣздъ. 928 с.
25. Теодоровичъ Н. И. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1893. Т. III: Уѣзды Креманецкій и Заславскій. 687 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собраныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С.-Петербургъ, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. 224 с.
27. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собраныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С. Петербургъ, 1877. Т. IV: Обряды: Родины, крестины, свадьба, похороны. 713 с.
28. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów: Drukarnia Ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. 496 s.
29. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864. Т. I. 388 s.
30. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

B. Ya. SOLOP,

PhD student at Department of Ethnology

e-mail: solop_bohdan@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2982-3513>

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

TRADITIONAL RITES OF BURIAL AND COMMEMORATE OF UNBAPTIZED INFANTS IN HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VOLHYNIA

The aim of the study is to analyse the traditional customs, rites and beliefs of the burial and commemoration of unbaptized infants on the territory of historical and ethnographic Volhynia; to compare the traditions of the Volhynians with the traditions of the Ukrainians of the other

ethnographic regions; to find out the state of preservation of the tradition, the process of its change during the end of the 19th – 20th centuries.

The methodological framework of the study combines the methods of ethnographic fieldwork (interviews by specially developed questionnaire, observation), special scientific (retrospective, comparative) and general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction) research methods.

The scientific novelty. For the first time, this study describes the rites of burial and commemoration of unbaptized infants on the territory of historical and ethnographic Volhynia. New, as yet unpublished, field ethnographic materials, in particular, collected by us in hitherto unexplored territories, have been introduced into scientific circulation.

Conclusions. The burial of unbaptized infants (both stillborn and those who died immediately after birth) was significantly different from the usual funeral. The bodies of unbaptized infants were buried in the graves of relatives (grandfather, grandmother) or in separate designated place of the cemetery (in a corner, near the fence). In the past (before the beginning of the 20th century), unbaptized infants were buried under a tree (near a house in a garden or in a forest), at a crossroads, on the edge of fields. The burial of infants was reduced to an imitation of the main baptismal rites: sprinkling the body with holy water and giving a name. Volhynians believed that children who were not baptized would become dangerous demons. In order to prevent posthumous wanderings and harmful «actions» of unbaptized infants, they were allowed to be baptized even after burial: passers-by threw cloth («baptismal clothing») or a hastily arranged cross at the place where their souls appeared. Unbaptized infants were forbidden to be commemorated together with other dead people, they were allowed to be commemorated only once a year: on the Saturday before the Holy Trinity or on the Monday of the first week after the Trinity holiday (on the so-called «Rozyry» («Brykuli»)).

Key words: historical and ethnographic Volhynia, burial and memorial rites, unbaptized infants, traditions, customs, rites, beliefs.

References

1. Vasiliev M. K. (1890). Little Russian funeral rites and beliefs. *Kievskaya starina*. Kiev. Vol. 30. August. P. 317–322. (in Russian)
2. Halaichuk V. (2011). From folk demonology of Bogorodchany region: traditional beliefs of the soul of «bezpirni» children. *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Issue 46. P. 321–345. (in Ukrainian)
3. Halaichuk V. (2022). From the funeral and memorial rite of Hutsul region. *The Ethnology Notebooks*. Lviv. № 4. P. 814–826. (in Ukrainian)
4. Halaichuk V., Solop B. (2019). Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volhynia. *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust. P. 927–951. (in Ukrainian)
5. Halaichuk V. (2023). Traditional demonology. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 497–543. (in Ukrainian)
6. Halaichuk V. (2021). Traditional demonology of Khmilnyk district. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vinnytsia. Issue 36. P. 82–92. (in Ukrainian)
7. Halaichuk V. (2017). Traditional beliefs about death and the dead persons on the historical and ethnographic Volhynia. *The Ethnology Notebooks*. Lviv. Issue 6. P. 1343–1373. (in Ukrainian)
8. Halaichuk V. (2016) The Ukrainian mythology. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». (in Ukrainian)
9. Hanus D. M. (2015). A child in the system of folk beliefs and rituals of the population of the Ukrainian-Polish border. Dis. cand. hist. science. Kyiv. (in Ukrainian)
10. Hlushko M. (2018). Historical and ethnographic zoning of Ukraine: a modern state and scientific prospects. *Folk Art and Ethnology*. Kyiv. Issue 3. P. 9–21. (in Ukrainian)

11. Hlushko M. (2023). Localization and boundaries of historical and ethnographic Volhynia. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 6–31. (in Ukrainian)
12. Hnatiuk V. (1903). Needs for Galician-Ruthenish demonology. *The Ethnographic collection*. Lviv. Vol. 15. P. 1–272. (in Ukrainian)
13. Huziy R. (2013). Carpathian beliefs about unbaptized children. *History of Religions in Ukraine*. Lviv. Issue 23. Part 2. P. 355–364. (in Ukrainian)
14. Skrypnyk H. (ed.-in-chief) (2020). An Ethnographic image of modern Ukraine. A corpus of expeditionary materials of folklore and ethnographic studies. Kyiv: IMFE. Vol. 5: Funeral and memorial customs and rites. (in Ukrainian)
15. Zelenin D. (1914). Description of Manuscripts from Scholar Archive of the Imperial Russian Geographical Society. Petrograd: Typography A. V. Orlova. Issue 1. (in Russian)
16. Ivanchuk V. P. (2021). Deceased in the rites and beliefs of the late XIX – early XXI century (on the Hutsul region materials): Dis. PhD. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)
17. Konobrodska V. (2007). Funeral and memorial ceremonies of Polissia region. Zhytomyr: Polissia. Vol. 1: Ethnolinguistic studies. (in Ukrainian)
18. Kravchenko V. (1920). Traditions in the village of Zabriddya and others nearby locations of Zhytomyr county in Volhynia. Ethnographic materials gathered by Vasyl Kravchenko. Zhytomyr: Robitnyk. (in Ukrainian)
19. Kryvenko A. (2020). Folk demonology of Volhynia: calendar and ritual context. Lviv: The Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)
20. Levkovych N. (2012). Traditional imaginations of boikos regarding the souls of dead children (Based on field materials). *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Issue 47. P. 241–257. (in Ukrainian)
21. Solop B. (2018). Housing and economic space in the context of burial rites of the Ukrainians of Volhynia. *Problems of preservation and popularization cultural heritage: challenges and opportunities. Collection of reports of the Second international scientific and practical conference at the Museum of folk architecture and rural life in Lviv. April 18–19, 2018*. Lviv: Neo Druk. P. 155–164. (in Ukrainian)
22. Solop B. (2023). Burial and memorial rites. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 246–281. (in Ukrainian)
23. Sushko V. (2012). Infinity life: burial ceremony of the Ukrainians residing in the Sloboda Ukraine of 19th and 21th centuries. Kharkiv: SPDFO Brovin O.V. (in Ukrainian)
24. Teodorovich N. I. (1899). Volhynia in the descriptions of cities, towns and villages under ecclesiastical, historical, geographical, archeological and other views. Historical and statistical description of churches and parishes of the Volhynia diocese. Pochaev: Pochaev Lavra publ. Vol. 4: Starokonstantinov county. (in Russian)
25. Teodorovich N. I. (1893). Historical and statistical description of the churches and parishes of the Volhynia diocese. Pochaev: Pochaev Lavra publ. Vol. 3: Kremenets and Zaslav counties. (in Russian)
26. Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region, equipped with Imperial Russian Geographical Society. Southwestern section. Materials and research collected by the doct. P. P. Chubinsky. St. Petersburg. Vol. 1: Beliefs and superstitions. Riddles and proverbs. Witchcraft. (1872). (in Russian)
27. Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region, equipped with Imperial Russian Geographical Society. Southwestern section. Materials and research collected by the doct. P. P. Chubinsky. St. Petersburg. Vol. 4: Rituals: Birth, baptism, wedding, funeral. (1877). (in Russian)
28. Sokalski B. (1899). Sokal county in terms of geography, ethnography, history and economy. Lviv: Drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego. (in Polish)
29. Stecki T. (1864). Volhynia in terms of statistic, history and archeology. Lviv: Ossoliński National Institute. Vol. 1. (in Polish)
30. Archive of Ivan Franko National University of Lviv.